

Snežana Ferjančić
Filosofski fakultet, Beograd

VOTA SOLVERUNT LIBENTES MERITO
PRILOG IZUČAVANJU RELIGIJE RIMSKE VOJSKE
U GORNJOJ MEZIJI

APSTRAKT: Među pripadnicima gornjomezijskog garnizona koji su ispunjavali zavete bogovima najčešće su posvedočeni obični vojnici i *principales*. Analiza hijerarhije unutar jedinica ukazuje da su *principales* posvetili najveći broj spomenika. Oni su bili imućniji od običnih vojnika, jer su primali jednu i po ili dvostruko veću platu. Kao dedikanti votivnih spomenika posvedočeni su, u znatno manjem broju, oficiri i zapovednici jedinica iz viteškog, odnosno senatorskog staleža. Jedan broj natpisa posvetile su čitave jedinice ili njihove veksilacije.

KLJUČNE REČI: Rimska vojska, religija, dedikanti votivnih spomenika, *principales*

Vojnici i oficiri stacionirani u Gornjoj Meziji poštovali su, u okviru službene religije rimske vojske, vojničke bogove (Jupitera, Junonu, Minervu, Marsa i Genije) i carski kult. Pored toga, davali su i ispunjavali zavete i drugim latinskim, grčkim, orijentalnim i domaćim božanstva. Razmatrajući navedene kultove, izučavaoci religije rimske vojske često su zanemarivali vernike.¹ Stoga je ovaj rad posvećen ljudima koji su tražili zaštitu bogova, njihovom identitetu i položaju u vojnoj hijerarhiji.

¹ Cf. Y. Le Bohec, *L'Armée romaine*, Paris 1990, 253.

Milites i principales

Među dedikantima vojničkih votivnih spomenika iz Gornje Mezije najbrojniji su legionari, dok za jedan broj vojnika nema podataka o jedinicama kojima su pripadali. Većina legionara je služila u gornjomezijskim legijama IV Flavia i VII Claudia. Izuzetak predstavljaju dvojica konzularskih beneficijara legije II Adiutrix, čiji je matični logor Akvinkum u Donjoj Panoniji. Publije Elije i Marko Aurelije Severin posvetili su žrtvenik nađen u Beogradu (*IMS* I 25). Ime božanstva nije sačuvano, a spomenik je imenima konzula datovan u 217. godinu. Razloge boravka konzularskih beneficijara legije II Adiutrix u Singidunumu nije lako objasniti. Možda su, kako pomišlja M. Mirković, aru posvetili vraćajući se sa istoka u Panoniju, posle Karakaline smrti.²

Od vojnika gornjomezijskih legija posebno treba pomenuti Valerija Krescentiona iz legije IV Flavia. On je, čini se, podigao dva votivna spomenika: jedan u Viminacijumu, drugi u Singidunumu. Žrtvenik iz Viminacijuma je posvećen božanstvu čije ime nije sačuvano, za spas Severa Aleksandra (*IMS* II 59). Datuje se u 231. ili 232. godinu, kada je IV Flavia u pomenutom logoru zamenjivala legiju VII Claudia koja je učestvovala u pohodu protiv Parćana.³ Natpis iz Singidunuma, posvećen Hekati, nastao je za vlade Maksimina Tračanina, jer legija nosi počasni epitet *Maximiniana* (*IMS* I 1). Sva je prilika da je obe dedikacije posvetio isti vojnik. U prilog tome idu hronološki podaci, kao i učestalost kognomena *Crescentio* u Gornjoj Meziji. Osim na pomenutim natpisima, posvedočen je samo još dva puta.⁴

Jedini pripadnik pretorijanske garde među dedikantima votivnih spomenika posvedočen je u Naisu. *Proculus* ili *Proculinus*, čije gentilno ime nije sačuvano, služio je u prvoj pretorijanskoj kohorti i posvetio je žrtvenik Jupiteru Kapitolinskom (*IMS* IV 15). U Naisu je po svoj prilici boravio u pratnji nekog cara, u II ili III veku.⁵

Kada se obrati pažnja na činove dedikanata i njihova mesta u vojnoj hijerarhiji, uočljivo je da su najveći broj spomenika postavili *principales* (37 od 47).

² M. Mirković, *IMS* I p. 58 ad n° 25.

³ Mirković, *IMS* II p. 38.

⁴ *OPEL* I 84.

⁵ P. Petrović, *IMS* IV p. 74 ad n° 15.

Principales kao dedikanti votivnih spomenika

<i>Principales</i>	Broj spomenika
<i>Beneficarii consularis</i> ⁶	18
<i>Stratores consularis</i> ⁷	6
<i>Optiones</i> ⁸	3
<i>Speculatores</i> ⁹	2
<i>Frumentarii</i> ¹⁰	2
<i>Aquilifer</i> ¹¹	1
<i>Cornicularius</i> ¹²	1
<i>Tesserarius</i> ¹³	1
<i>Beneficarii consularis ili stratores consularis</i> ¹⁴	2

Zbog čega među vojnicima gornjomezijskog garnizona koji su podizali votivne spomenike preovlađuju *principales*? Čini se da razlog treba tražiti u njihovom imovinskom stanju. *Principales* su bili imućniji od običnih vojnika i *immunes*, jer su primali jednu i po (*sesquiplicarii*) ili dvostruko veću platu (*duplicarii*). *Tesserarii* su bili *sesquiplicarii*, dok su *aquiliferi*, *optiones* i svi pripadnici štabova provincijskog namesnika, odnosno viših oficira (*cornicularii*, *beneficarii consularis*, *frumentarii*, *speculatores*, *stratores consularis*) primali dvostruko veću platu od običnih vojnika.¹⁵ Sasvim je jasno da su *principales* gornjomezijskog garnizona, zahvaljujući povoljnom imovinskom stanju, imali više mogućnosti da zavete bogovima ispunjavaju posvećujući votivne spomenike.

Nekolicina vojnika iz redova *principales* posvetila je po dva votivna spomenika, što takođe ukazuje da su pripadali relativno imućnim slojevima stanovništva. Reč je o dvojici konzularskih stratora na službi u Naisu, te jednom spekulatoru posvedočenom u Ul-

⁶ *CBFIR* 569, 570, 575, 581, 582, 584, 594—598, 602, 605—608, 610, 63.

⁷ *IMS* IV 3, 7—9, 11, 14.

⁸ *IMS* I 5, 12, 19.

⁹ *CIL* III 8173; *ILJug* 1419.

¹⁰ *IMS* II 36, 47.

¹¹ *IMS* II 23.

¹² *IMS* I 6. Barbije Ulpijan je kao *cornicularius* mogao služiti u oficijumu legata, tribuna ili prefekta legije IV Flavia: cf. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres (Einl., Bericht u. Nachtr. von B. Dobson)*, Köln—Graz 1967², 29, 39 sq., 48, 55, 58.

¹³ *AE* 1912, 53.

¹⁴ *IMS* IV 13, 101.

¹⁵ D. J. Breeze, Pay Grades and Ranks below the Centurionate, *Journal of Roman Studies* 61, 1971, 134.

pijani. Marko Ulpije Martin, *strator consularis* legije VII Claudia, javlja se kao dedikant žrtvenika posvećenih Jupiteru (*IMS* IV 14) i Domni, Domnu i Srećnom Ishodu (*IMS* IV 3). Oba spomenika su nastala za vlade Severa Aleksandra. Prvi je podignut 225. godine, dok je drugi datovan na osnovu počasnog epiteta *Severiana Alexandriana* u nazivu jedinice. Marko Aurelije Gaj, *strator consularis* legije VII Claudia, posvetio je dva žrtvenika Jupiteru, za zdravlje Elagabala (*IMS* IV 8 iz 220. godine), odnosno Elagabala i Severa Aleksandra (*IMS* IV 9 iz 221—222. godine). U prilog ovoj pretpostavci ide i učestalost kognomena *Gaius* u Gornjoj Meziji. Osim u Naisu, posvedočen je samo još jednom, u Viminacijumu.¹⁶ Dva spomenika je po svoj prilici posvetio i Valerijan, *speculator* legije IV Flavia koji je izvesno vreme boravio u carinskoj ili beneficijarnoj stanici u Ulpijani. Njegov žrtvenik Jupiteru, bogovima i boginjama i Geniju stanice potiče iz 226. godine (*CIL* III 8173). Legija IV Flavia u natpisu nosi počasne epitete *Severiana Alexandriana*. Iste epitete čitamo i na votivnom spomeniku *ILJug* 1419. iz Ulpijane, čiji je dedikant takođe *speculator* jedinice iz Singidunuma. Iako njegovo ime nije sačuvano, čini se da bi ga trebalo identifikovati sa već pomenutim Valerijanom.

Posebno treba razmotriti položaj Gaja Julija Ingenua, pisara legije VII Claudia (*IMS* II 44). *Librarii* su u II veku bili *immunes*, vojnici oslobođeni teških fizičkih dužnosti, koji su primali platu običnih vojnika, dok su u III veku svrstavani u redove *principales*.¹⁷ Žrtvenik koji je posvetio naš librarije datovan je imenima konzula od kojih je sačuvan samo kognomen *Rufus*. Konzulski parovi u kojima jedan magistrat nosi ovo ime posvedočeni su tokom II i u prvim decenijama III veka: 107, 113, 119, 127, 128, 145, 155, 178, 182, 183, 193?, 199/203. i pre 218/222. godine. Ukoliko je žrtvenik posvećen u II veku, Ingenuo je bio *immunis*, a ako potiče iz III veka, bio je *principalis*.

Oficiri i zapovednici

Kao dedikanti votivnih spomenika u Gornjoj Meziji posvedočeni su, pored običnih vojnika i *principales*, i oficiri — centurioni, prefekti i tribuni. Među centurionima treba istaći Klaudija Diogena i Antonija Maksima. Klaudije Diogen je služio u legiji VII Claudia u

¹⁶ *IMS* II 46. Mirković, *loc. cit.* pomišlja da je nosilac kognomena pripadao autohtonom stanovništvu. — O učestalosti kognomena *Gaius* u Gornjoj Meziji cf. *OPEL* II 159.

¹⁷ Breeze, *JRS* 61 (n. 15), 1971, 134.

Viminacijumu (*IMS* II 32). Žrtvenik koji je posvetio Mitri datovan je u vreme vladavine dinastije Severa, na osnovu paleografskih odlika teksta.¹⁸ U natpisu stoji da je Diogen bio *hastatus*, što ukazuje na njegov rang među centurionima naše jedinice. Mogao je biti *hastatus prior*, tj. treći centurion po rangju ili *hastatus posterior*, tj. poslednji centurion po rangju.¹⁹ Ostaje otvoreno pitanje kojoj je kohorti pripadao. Antonije Maksim je takođe služio u nekoj legiji, verovatno IV Flavia ili VII Claudia (*ILJug* 469). Ara koju je posvetio Geniju Dakija (*Genius Daciarum*) nastala je u II ili III veku. Kao *terminus post quem* treba uzeti 118/119. godinu, kada je Hadrijan podelio provinciju Dakiju.²⁰ Maksim je u natpisu okarakterisan kao *princeps praetorii*, što znači da je bio glavnokomandujući u štabu namesnika Gornje Mezije.²¹

Centurioni kao dedikanti votivnih spomenika

Jedinica	Broj spomenika
legio IV Flavia ²²	1
legio VII Claudia ²³	2
legio [— — —] ²⁴	2
cohors V Gallorum ²⁵	1

Među dedikantima iz oficirskog kora gornjomezijskog garnizona treba pomenuti i Nasija Dekstera. On je Jupiteru Kapitolinskom i Geniju legije IV Flavia posvetio žrtvenik nađen u Beogradu (*AE* 2001, 1727). Mirković pomišlja da je spomenik nastao u drugoj polovini II veka, zbog paleografske sličnosti sa votivnom arom iz istog perioda koja je posvećena Jupiteru Kapitolinskom i Majci Zemlji (*IMS* I 16). Ona takođe ističe da u Singidunumu nema tragova boravka legije IV Flavia pre Hadrijanove vlade.²⁶ U sedmom, po-

¹⁸ M. Mirković, Novi natpisi iz oblasti rimskog limesa u Gornjoj Meziji, *Živa Antika* 15, 1966, 382.

¹⁹ M. P. Speidel, The Centurions' Titles, in: *Roman Army Studies* II, Stuttgart 1992, 21 sqq.

²⁰ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 111.

²¹ Domaszewski, *Rangordnung*² (n. 12), 97 sq.; Ensslin, *RE* Suppl. VIII 1956, 629, s. v. *princeps*.

²² *IMS* I 9.

²³ *IMS* II 32; VI 24.

²⁴ *IMS* I 80; *ILJug* 469.

²⁵ *AE* 1994, 1511.

²⁶ M. Mirković, Ein praefectus castrorum (?) legionis IV Flaviae in Singidunum, *Singidunum* 2, 2000, 8 sq.

slednjem sačuvanom redu natpisa stoji da je Nasije Dekster bio *praefectus*. Mogao je biti *praefectus castrorum* ili *praefectus legionis*. Oba čina označavaju zapovednika legijskog logora, koji je u hijerarhiji jedinice zauzima mesto iza legata i tribuna iz senatorskog staleža. Iako o Deksterovoj karijeri nema direktnih podataka, mogli bismo pretpostaviti da je, pre nego što je postao *praefectus castrorum* ili *praefectus legionis*, bio *primus pilus*. Unapređenje primipila u zapovednika logora bilo je sasvim uobičajeno u rimskim legijama.²⁷

Kao dedikanti votivnih spomenika u Gornjoj Meziji javljaju se i oficiri i komandanti iz redova viteškog i senatorskog staleža. Viteškom staležu su pripadala četvorica zapovednika pomoćnih odreda. Nešto više podataka imamo o Gneju Klodiju Klasicijanu, dedikantu Jupiterovog žrtvenika iz Stojnika na Kosmaju (*IMS* I 97). On je najpre bio tribun kohorte XVIII voluntariorum, stacionirane u Panoniji. Njen prvi logor je kastel Cirpi, da bi sredinom ili u drugoj polovini II veka bila premeštena u augzilizarno utvrđenje kod Karnuntuma.²⁸ Iz dedikacije Jupiteru saznajemo da je Klasicijan prekomandovan u kohortu I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata. Ova jedinica je takođe pripadala garnizonu Panonije — njen logor je najpre bio u okolini Karnuntuma, zatim u Solvi, u drugoj polovini II veka.²⁹ Kako se zapovednik jedne panonske jedinice obreo na Kosmaju? Opšte je prihvaćeno mišljenje da Klasicijanov boravak na severozapadu Gornje Mezije treba povezati sa markomanskim ratovima Marka Aurelija. Kosmajskim rudnicima je pretila opasnost od varvarskog napada i pljačkanja, pa je bilo neophodno osigurati njihovu dobru i efikasnu zaštitu.³⁰ Zbog toga je u ovu oblast dovedena kohorta I Ulpia Pannoniorum, pod zapovedništvom Gneja Klodija Klasicijana.³¹ Istorija garnizona kosmajskih rudnika omogućava da se boravak naše jedinice i njenog zapovednika nešto preciznije datuje. U drugoj polovini II veka i u III veku na Kosmaju je bila stacionirana kohorta II Aurelia nova. Kao *terminus ante quem* za osnivanje ove jedinice treba uzeti 170. godinu, kada su Kostoboci upali na teritoriju bal-

²⁷ B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges*, Köln 1978, 68 sqq.

²⁸ B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien 2001, 44.

²⁹ Lőrincz, *Hilfstruppen* (n. 28), 40.

³⁰ Cf. S. Dušanić, *IMS* I p. 106; J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit II*, Budapest 1993, 833, n° 502.

³¹ Devijver, *PME* C 196 pretpostavlja da je na Kosmaju boravila kohorta XVIII voluntariorum, ali je to malo verovatno. Kohorta I Ulpia Pannoniorum je, kao *cohors equitata*, bila pogodnija za zaštitu rudničkih revira (o konjičkim kohortama i rudnicima cf. S. Dušanić, *Army and Mining in Moesia Superior*, u: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, Stuttgart 2000, 347 sqq.).

kanskih provincija. U borbi protiv njih pao je Timon, dekurion kohorte II Aurelia Dardanorum,³² koja se svrstava među odrede nastale u osvit markomanskih ratova Marka Aurelija. Rimskom carstvu je 169. godine pretila opasnost od Kvada i Markomana, a vojska je bila desetkovana epidemijom kuge. Stoga je Marko Aurelije pribegao vanrednim merama i, pored robova i gladijatora, regrutovao i latrone Dalmacije i Dardanije.³³ Među novim jedinicama bila je i kohorta II Aurelia nova. Iako njen najstariji spomenik sa Kosmaju potiče iz 179. godine (*IMS* I 116), smatra se da je u rudnički distrikt dovedena odmah po osnivanju.³⁴ Stoga boravak kohorte I Ulpia Pannoniorum i njenog tribuna Gn. Klodija Klasicijana na Kosmaju pada u vreme pre 169. godine. Jedinica je mogla biti prekomandovana 166. ili 167. godine, kada su Langobardi i Obijci provalili u Panoniju.³⁵

Na Kosmaju je posvedočen još jedan zapovednik panonskih pomoćnih odreda. Gaj Gelijski Egzorat je bio prefekt kohorte V Lucensium (*IMS* I 98). Nema sumnje da je reč o kohorti V Callaecorum Lucensium, čiji je stalni logor bio Krumerum u Panoniji.³⁶ Skraćeni naziv — *cohors V Lucensium* — čitamo na jednom votivnom spomeniku iz matičnog logora jedinice, kao i na opekama iz Gerulate.³⁷ Žrtvenik Jupitera Kapitolinskog, nađen u Suvodolu, čiji je dedikant Gaj Gelijski Egzorat, poslužio je kao osnova za pretpostavku da je kohorta V Callaecorum Lucensium u vreme markomanskih ratova Marka Aurelija privremeno bila stacionirana na Kosmaju.³⁸ Ovu hipotezu treba prihvatiti sa izvesnom dozom rezerve, jer je tada u pomenutoj oblasti već bila kohorta I Ulpia Pannoniorum (verovatno 166/167—169. godine), a zatim kohorta II Aurelia Dardanorum (od 169. godine). Kohorta V Callaecorum Lucensium je na severozapadu Gornje Mezijske možda bila u ranijem periodu, pre druge polovine

³² *AE* 2005, 1315. Cf. L. Jovanova, Scupi From the First to the Third Century According to New Archaeological and Epigraphic Discoveries, u: *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz, Organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16–19 Oktober 2003*, Beograd 2005, 156.

³³ SHA, *Marc.* 21, 7.

³⁴ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien, von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938; Dušanić, *IMS* I p. 107.

³⁵ A. Mócsy, *RE* Suppl. IX 1962, 555 sq., s. v. *Pannonia*.

³⁶ Lőrincz, *Hilfstruppen* (n. 28), 33.

³⁷ *CIL* III 3662; Lőrincz, *Hilfstruppen* (n. 28), 243, n° 286.

³⁸ A von Premerstein, N. Vulić, Antički spomenici u Srbiji, *Spomenik XXXIII* 1900, 42, ad n° 60; Wagner, *Dislokation* (n. 34), 114; Fitz, *Verwaltung* (n. 30), 836, n° 505.

II veka.³⁹ U obzir bi moglo doći vreme Trajanovih ratova protiv Dačana. Kosmajski rudnici su bili relativno blizu dunavskog limesa, te je opasnost od varvarskog napada bila sasvim realna. Kao paralelu bismo mogli navesti situaciju u Dardaniji. Vojnici kohorte I Hispanorum veterana iz Stoba u Makedoniji su na početku Trajanove vladavine, između 100. i 105. godine, štitili dardanske rudnike.⁴⁰ Na kraju treba naglasiti da pitanje vremena i razloga boravka kohorte V Callaecorum Lucenisum i njenog prefekta Gaja Gelija Egzorata na Kosmaju, u nedostatku čvršćih dokaza, ostaje otvoreno.

Posebnu pažnju među zapovednicima pomoćnih odreda zasluži Gaj Atrije Dekorat, tribun kohorte II Aurelia Dardanorum iz vremena prvih vladara dinastije Severa, kao dedikant tri votivna spomenika iz Ravne (*Timacum Minus*). Jedan žrtvenik (*IMS III/2 8*) i jednu ploču (*IMS III/2 9*) je posvetio Marsu Konjičkom (*Mars Equitum*), dok ime božanstva na trećem spomeniku nije sačuvano (*IMS III/2 19*).⁴¹ Sve tri dedikacije su prvobitno bile posvećene za zdravlje Septimija Severa, Karakale i Gete, između 208. i 211. godine. Kada je Geta 212. godine osuđen na *damnatio memoriae*, njegovo ime je izbrisano, kao i čitav tekst iza njega. Potom su i ime dedikanta i naziv jedinice kojom je zapovedao ponovo uklesani.⁴²

Četvrti zapovednik iz redova viteškog staleža je tribun Marko Aurelije Kvadratijan. Sa žrtvenika koji je posvetio Dijani saznajemo da je obnovio i boginjin hram u vikusu logora *Timacum Minus* (*IMS III/2 4*).⁴³ Kvadratijan je po svoj prilici komandovao kohortom II Aurelia Dardanorum, premda to nije navedeno u njegovom natpisu. Kao *terminus post quem* za datovanje spomenika treba uzeti vladavinu Marka Aurelija, zbog gentilnog imena *Aurelius*. Kohorta II Aurelia Dardanorum je u utvrđenju *Timacum Minus* bila od osnivanja 169. godine.⁴⁴

Viteškom staležu je po svoj prilici pripadao i Aurelije Maksimijan, prefekt legije IV Flavia. Žrtvenik koji je posvetio Geniju pomenute jedinice i careva Dioklecijana i Maksimijana nađen je u Viminacijumu (*IMS II 9*). Aurelija Maksimijana bi trebalo identifikovati sa istoimenim namesnikom Numidije 290—293. godine. Kao

³⁹ Dušanić, *IMS I* p. 106 smatra da je kohorta V Lucensium na Kosmaju verovatno boravila u vreme kada tu nije bila ni kohorta I Ulpia Pannoniorum, ni II Aurelia nova.

⁴⁰ R. O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Princeton 1971, n° 63, II 21 sq.: *equites II in Dardania ad metella* (!).

⁴¹ P. Petrović, *IMS III/2* p. 74 ad n° 19 smatra da je reč o Marsu.

⁴² Petrović, *IMS III/2* p. 67 ad n° 8.

⁴³ Dijanino svetilište se verovatno nalazilo južno od logora, na putu koji je vodio na sever ka dunavskom limesu (cf. Petrović, *IMS III/2* p. 42).

⁴⁴ Petrović, *IMS III/2* p. 44.

praeses Numidije, ovaj *vir perfectissimus*, posvedočen je posle 290. godine. Na votivnom natpisu iz Cirte u Numidiji, posvećenom Dioklecijanu i Maksimijanu, carevi nose počasnu titulu *Persici Maximi*, koja im je dodeljena 290. godine (*CIL VIII 7003*).⁴⁵ Ukoliko prihvatimo predloženu identifikaciju, Aurelije Maksimijan je prefekt legije IV Flavia morao biti pre 290. godine. *Terminus post quem* je 286. godina, kada je Maksimijan proglašen za Dioklecijanovog savladara, budući da je žrtvenik posvećen Geniju dvojice careva.

Marko Lelije Maksim, legat legije VII Claudia u Viminacijumu, pripadao je senatorskom staležu. On je ovu dužnost vršio sredinom poslednje decenije II veka. Osim na žrtveniku koji je posvetio Dijani (*IMS II 5*), pominje se i na laterkulusu vojnika viminacijumske legije koji su otpušteni 195. godine (*IMS II 53*). A. von Domaszewski je pretpostavio da bi ga verovatno trebalo identifikovati sa Markom Lelijem Maksimom Emilijanom, konzulom 227. godine.⁴⁶ Ova hipoteza je teško prihvatljiva, jer je u normalnim okolnostima između zapovedništva legijom i konzulata prolazilo 10 godina.⁴⁷ Vremenski razmak između poslednje decenije II veka i 227. godine previše je dugačak, čak i ako uzmemo u obzir da je Lelije Maksim legijom VII Claudia možda zapovedao u vanrednim okolnostima, u vreme građanskog rata Septimija Severa i Pescenija Nigera (193—194. godine). Legat gornjomezijske legije pre bi se mogao identifikovati sa Markom Lelijem Firminom Fulvijem Maksimom, pretorom i prijateljem Marka Juvencija Sekunda, konzula s kraja II veka.⁴⁸ On bi takođe mogao biti i otac već pomenutog konzula iz 227. godine.⁴⁹

Još jedan dedikant iz redova viših oficira gornjomezijskog garnizona bio je Saturnin, tribun legije VII Claudia, čije gentilno ime nije sačuvano (*IMS VI 24*). Njegovo ime čita se na prednjoj strani žrtvenika posvećenog nepoznatom božanstvu za spas careva čija su imena vremenom izbrisana. Na levoj strani spomenika uklesan je još jedan natpis koji su posvetili legija VII Claudia i centurion Kla-

⁴⁵ H.-G. Kolbe, *Die Statthalter Numidiens von Gallien bis Konstantin (268—320)*, München 1962, 40 sqq.; A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire I: A.D. 260—395*, Cambridge 1971, 572 sq., *Maximianus* n° 4; Mirković, *IMS II* p. 65 ad n° 9.

⁴⁶ Domaszewski, *CIL III* p. 1448 ad n° 8103.

⁴⁷ J. Fitz, *Legati legionum Pannoniae Superioris*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 9, 1961, 169.

⁴⁸ *PIR² L 52*.

⁴⁹ G. Barbieri, *L'Albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193—285)*, Roma 1952, n° 322 i 323 smatra da su Marko Lelije Maksim, legat legije VII Claudia i Marko Lelije Firmin Fulvije Maksim, pretor, dve različite ličnosti.

udije Divus. Budući da je dobar deo teksta prvog natpisa izbrisan, nije jasno da li je Saturnin pripadao viteškom ili senatorskom staležu.

Jedinice

Jedan broj votivnih spomenika nađenih u Gornjoj Meziji posvetile su čitave jedinice ili njihove veksilacije. Ova praksa je širom carstva posvedočena kada je u pitanju zvanična religija rimske vojske, čiji je sastavni deo bio i carski kult. Legije, *auxilia* i drugi odredi često su deifikovanim carevima posvećivali žrtvenike ili statue.⁵⁰ U Gornjoj Meziji su pronađena dva spomenika carskog kulta čiji su dedikanti čitave jedinice. Reč je o žrtvenicima u čast Gordijana III, nađenim u Beogradu, odnosno Ravnoj. Spomenik iz Ravne je 242. godine posvetila kohorta II Aurelia Dardanorum, stacionirana u utvrđenju *Timacum Minus* (*IMS* III/2 22). Navođenje imena namesnika Gornje Mezije Lucija Katija Celera, uz formulu *dedicante*, ukazuje na formalnu ceremoniju konsekracije spomenika.⁵¹ Žrtvenik iz Beograda je posvetila legija IV Flavia (*IMS* I 24). Čini se da ga takođe treba datovati u 242. godinu i ova dva spomenika povezati sa Gordijanovim prolaskom kroz Gornju Meziju u proleće te godine.⁵² Obe jedinice, i legija IV Flavia i kohorta II Aurelia Dardanorum, nose počasni epitet *Gordiana*.

Legija VII Claudia, čiji je matični logor bio Viminacijum, javlja se kao dedikant dve votivne are iz Gornje Mezije. Već smo napomenuli da je na levoj strani žrtvenika koji je posvetio vojni tribun Saturnin uklesan natpis čiji su dedikanti pomenuta jedinica i centurion Klaudije Divus (*IMS* VI 24). Ime božanstva, koje nije sačuvano, verovatno se nalazilo na vrhu spomenika, iznad natpisnog polja.⁵³ Legija VII Claudia je posvetila i jedan žrtvenik Neptunu, nađen u Viminacijumu (*IMS* II 38). Spomenik je, prema paleografskim odlikama slova, datovan na kraj III ili početak IV veka. Neptun je nazvan *Conservator Augustorum et Caesarum duorum*, što ukazuje na vladu Dioklecijana i Maksimijana i njihovih savladara Galerija i Konstancija Hlora.⁵⁴

⁵⁰ O. Stoll, *The Religions of the Armies*, u: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. Erdkamp, Oxford 2007, 461.

⁵¹ Stoll, *Religions of the Armies* (n. 50), 461.

⁵² HA *Gord.* 26. Cf. Mirković, *IMS* I 58 ad n° 24.

⁵³ B. Dragojević-Josifovska, *IMS* VI p. 62 ad n° 24.

⁵⁴ A. von Premerstein — N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen instituts in Wien* 3, 1900, Bbl. 110 ad n° 5.

Ispod zidina tvrđave u Ramu u živoj steni je uklesana dedikacija Jupiteru Kapitolinskom (*IMS* II 293). Posvetila ju je veksilacija legije VII Claudia, pod komandom centuriona Gaja Licinija Rufina.⁵⁵ Ona je u Ramu mogla boraviti privremeno, sa zadatkom da izgradi put ka Lederati i utvrđenje na levoj obali Dunava.⁵⁶ Ne treba odbaciti ni mogućnost da je u pomenutom kastelu bila stacionirana kao njegova stalna posada tokom II ili III veka.

Među jedinicama gornjomezijskog garnizona koje su podizale votivne spomenike posvedočen je, pored kohorte II Aurelia Dardanorum, još jedan pomoćni odred. Kohorta I Cretum, koja je u II i III veku bila stacionirana u Gornjoj Meziji,⁵⁷ posvetila je Jupiteru Dolihenu bronzanu ploču nađenu u Egeti (*AE* 1966, 336). Praksa da čitave jedinice ili veksilacije budu dedikanti spomenika relativno je dobro posvedočena kada je reč o kultu ovog božanstva.⁵⁸

Na kraju treba pomenuti i regrute iz Kilikije posvedočene u Singidunumu. Žrtvenik Jupiteru za zdravlje Septimija Severa, Karakale i Gete posvetili su *Cilices contirones* (*IMS* I 3). Nema sumnje da su služili u legiji IV Flavia, iako to nije navedeno u natpisu. Malo je verovatno da su unovačeni u neku drugu jedinicu, te da su aru posvetili prolazeći kroz Singidunum, na putu ka svom budućem garnizonu.⁵⁹ Regruti iz Kilikije su u gornjomezijsku legiju stupili 196. godine.⁶⁰ Ona je učestvovala u građanskom ratu protiv Pescenija Nigera.⁶¹ Gubici koje je pretpela u borbama protiv njegovih snaga mogli su biti nadoknađeni regrutacijom na licu mesta, u istočnim provincijama. Tada su u legiju IV Flavia unovačeni i naši Kilikijci.⁶² Okolnost da su žrtvenik Jupiteru posvetili kao grupa svedoči o očuvanju svesti o zajedništvu koja se zasniva na etničkoj pripadnosti.

⁵⁵ O centurionima kao zapovednicima legijskih veksilacija cf. R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen der römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Epigraphische Studien 1, Köln—Graz 1967, 129 sq.; Domaszewski, *Rangordnung*² (n. 12), 108.

⁵⁶ Mirković, *IMS* II 195 ad n° 293.

⁵⁷ *CIL* XVI 110; *RMD* 55, 247.

⁵⁸ M. P. Speidel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*, Leiden 1978, 5 sqq. sa primerima.

⁵⁹ Cf. H. Nesselhauf, Zwei Inschriften aus Belgrad, *Živa Antika* 10, 1960, 194; Mirković, *IMS* I p. 46 ad n° 3.

⁶⁰ M. P. Speidel, Contirones and Geta dominus noster, *Živa Antika* 39, 1989, 55 sq.

⁶¹ E. Ritterling, *RE* XII 1310 sq., s. v. *legio*.

⁶² S. Ferjančić, Regrutacija gornjomezijskih legija IV Flavia i VII Claudia, *Zbornik radova Narodnog muzeja* 38, 2008, 68. O Kilikijcima u Singidunumu cf. D. Grbić, Cilices u Singidunumu — Beleške iz vojničke epigrafike i topografije, *Starinar* 57, 2007, 221—227.

Epigrafski materijal iz Gornje Mezije svedoči da su votivne spomenike posvećivali kako obični vojnici, tako i oficiri i zapovednici legija ili pomoćnih odreda. Među vojnicima preovlađuju *principales*. Razlog tome treba tražiti u njihovom imovinskom stanju. Oni su primali jednu i po ili dvostruko veću platu od običnih vojnika i *immunes*. Samim tim su imali više mogućnosti da ispunjavaju zavete bogovima. Kao dedikanti votivnih spomenika posvedočeni su i oficiri i zapovednici senatorskog i viteškog staleža. Jedan broj natpisa posvetile su čitave jedinice ili njihove veksilacije.

Oficiri i zapovednici senatorskog i viteškog staleža kao dedikanti votivnih spomenika

Ime zapovednika	Karijera	Božanstva	Testimonia	Datum
M. Laelius Maximus	a) praetor b) legatus legionis VII Claudiae (Viminacium)	Diana	<i>IMS</i> II 5	oko 195. godine
Cn. Clodius Classicianus	a) tribunus cohortis XVIII voluntariorum civium Romanorum (Pannonia) b) tribunus cohortis II Ulpiae Pannoniorum (Kosmaj)	Iuppiter Optimus Maximus	<i>IMS</i> I 97	166/7—169. godine
C. Atrius Decoratus	tribunus cohortis II Aureliae Dardanorum (Timacum Minus)	Mars Equitum (1, 2) nepoznato (3)	1) <i>IMS</i> III/2 8 2) <i>IMS</i> III/2 9 3) <i>IMS</i> III/2 19	208—211. godine
M. Aurelius Quadratianus	tribunus cohortis II Aureliae Dardanorum (Timacum Minus)	Diana Augusta	<i>IMS</i> III/2 4	posle 169. godine
Aurelius Maximianus	a) praefectus legionis IV Flaviae (Singidunum) b) praeses Numidiae (290—293)	Genius legionis IV Flaviae felicitis et dominorum nostrorum Diocletiani et Maximiani Augustorum	<i>IMS</i> II 9	286—290. godine
C. Gellius Exoratus	praefectus cohortis V Callaecorum Lucensium (Kosmaj)	Iuppiter Optimus Maximus	<i>IMS</i> I 97	pre 166/7. godine?
Saturninus	tribunus legionis VII Claudiae	nepoznato	<i>IMS</i> VI 24	

Vojne jedinice kao dedikanti votivnih spomenika

Jedinica	Božanstva	Testimonia	Datum
cohors II Aurelia Dardanorum Gordiana	Imperator Caesar M. Antonius Gordianus Pius Felix Invictus Augustus	IMS III/2 22	242. godine
legio IV Flavia Felix Gordiana	Imperator Caesar M. Antonius Gordianus Pius Felix Invictus Augustus	IMS I 24	242. godine
legio VII Claudia	Neptunus Conservator Augustorum et Caesarum duorum	IMS II 38	prva tetrarhija
legio VII Claudia et Claudius Divus centurio	nepoznato	IMS VI 24	II ili III vek
vexillatio legionis VII Claudiae	Iuppiter Optimus Maximus	IMS II 293	II ili III vek
cohors I Cretum	Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus	AE 1966, 336	II ili III vek

SPISAK SKRAĆENICA

AE = *L'année épigraphique*, Paris

CBFIR = *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches. Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, ed. E. Schallmayer — K. Eibl — J. Ott — G. Preuss — E. Wittkopf, Stuttgart, 1990.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*

Devijver, PME = H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I—V*, Leuven 1976—1993.

ILJug = A. Šašel — J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos et inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1986.

IMS = *Inscriptions de la Mésie Supérieure I, II, III/2, IV, VI*, Beograd, 1976—1995.

OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I—IV*

PIR² = *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I, II, III I—VII/1*, Berlin 1933—1999.

RE = A. Pauly — G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*

RMD = *Roman Military Diplomas I—IV*, London 1978—2003.

VOTA SOLVERUNT LINBETES MERITO
A NOTE ON THE RELIGION OF THE ROMAN ARMY
IN MOESIA SUPERIOR

Summary

Soldiers stationed in Moesia Superior observed both the official religion of the Roman army and private cults, worshipping Greek, oriental and indigenous deities. Examination of the military hierarchy indicates that the majority of votive monuments was set up by *principales*. Receiving a pay and a half or a double pay of ordinary soldiers, they were wealthy enough to fulfill the vows given to various deities and seek their protection and favor. *Tesserarii* were *sesquipedarii*; *optiones* and *aquiliferi*, as well as men serving in the *officia* of provincial governors and officers (*beneficiarii consularis*, *stratores consularis*, *speculatores*, *frumentarii*, *cornicularii*) were *duplarii*. All these ranks are attested on votive inscriptions from Moesia Superior.

A number of altars was dedicated by centurions and senior officers or commanders of the equestrian and senatorial rank. Nassius Dexter held the post of *praefectus castrorum* or *praefectus legionis* in the IV Flavia legion during the second half of the second century A.D. (AE 2001, 1727). Four equestrians commanded auxiliary units. C. Atrius Decoratus (IMS III/2 8, 9, 19) and M. Aurelius Quadratianus (IMS III/2 4) were tribunes of the cohort II Aurelia Dardanorum, which garrisoned the fort of Timacum Minus. Decoratus has dedicated three monuments — two to Mars Equitum, and one to an unknown deity. Two commanders of equestrian rank set up dedications in the mining district of Kosmaj. Cn. Clodius Classicianus commanded the cohort I Ulpia Pannoniorum (IMS I 97). The unit protected Kosmaj in the wake of the Marcomannic wars of Marcus Aurelius, presumably from 166/167 to 169 A.D. C. Gellius Exoratus, *praefectus* of the cohort V Callaecorum Lucensium, dedicated an altar to Jupiter (IMS I 98). The reasons for his stay on Kosmaj are not easily explained. His unit might have protected the mines at the time of Trajan's Dacian campaigns. Aurelius Maximianus, a former prefect of the legion IV Flavia, also belonged to the officers of equestrian rank (IMS II 9). He is identified with the homonymous praeses of Numidia (290—293 A.D.). M. Laelius Maximus, of senatorial rank, has dedicated an altar to Diana in Viminacium (IMS II 5). He commanded the legion VII Claudia ca. 195 A.D. He should be identified with the praetor M. Laelius Firminus Fulvius Maximus (end of the second century A.D.).

Epigraphic evidence from Moesia Superior testifies to whole units or their detachments dedicating votive monuments. This practice was fairly common throughout the Roman empire. All the altars and inscriptions of this group were set up by units stationed in Moesia Superior: the legions IV Flavia and VII Claudia and the cohorts II Aurelia Dardanorum and I

Cretum. Finally, one must mention *Cilices contirones* serving in the legion IV Flavia (*IMS I 3*). The fact that they dedicated an altar to Jupiter as a group implies that they kept their ethnic identity.

